

**ЧЕСТЬ І ГІДНІСТЬ ПУБЛІЧНОГО СЛУЖБОВЦЯ
ЯК КАТЕГОРІЇ СЛУЖБОВОГО ПРАВА**

**HONOR AND DIGNITY OF A PUBLIC SERVANT
AS A CATEGORY OF OFFICIAL LAW**

Мета статті полягає в дослідженні наукових позицій стосовно розуміння честі та гідності публічного службовця як категорій службового права, визначенні особливостей розуміння зазначених категорій та оцінці їхньої ролі у формуванні правового регулювання публічної служби. Застосування у статті комплексу наукових методів (формально-логічного, системно-структурного, компаративістського та інших) дало можливість висвітлити багатозначність уявлень про честь і гідність як етичні та правові категорії, оцінити українські та іноземні підходи до визначення цих понять. Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній знайшли відображення різні аспекти наукової оцінки етичних категорій «честь» і «гідність». Вивчені погляди дали можливість скласти уявлення про місце та зміст категорій, що вивчаються у службовому праві. Встановлено, що честь і гідність як дефініції не мають свого закріплення у праві України. Їх застосування в нормах службового права не має системності та застосовується лише в окремих актах. Водночас у статті наголошується, що категорії честі та гідності є етичною засадою для належної реалізації правового статусу публічного службовця та корегування його поведінки відповідно до очікувань суспільства. У результаті проведеного дослідження було зроблено спробу надати визначення честі та гідності публічного службовця. Зокрема, під поняттям гідність публічного службовця запропоновано визначати етико-правову категорію, яка характеризується усвідомленням із боку публічного службовця його самоцінності як фахівця, що реалізує визначені законом функції з метою забезпечення публічного інтересу відповідно до суспільних ідеалів. Водночас честь публічного службовця пропонується розглядати як етико-правову категорію, яка виражає значущість діяльності публічного службовця з позиції задоволення суспільного інтересу під час виконання покладених на нього функцій.

Ключові слова: *службове право, етика, етичні категорії, честь, гідність, публічні правовідносини, публічний службовець.*

The purpose of the article is to study scientific positions on understanding the honor and dignity of a public servant as a category of official law, determining the peculiarities of understanding these categories and evaluating their role in the formation of legal regulation of public service. The application of a complex of scientific methods (formally logical, systematically structural, companionist and others) made it possible to highlight the multivalued notions of ideas about honor and dignity as ethical and legal categories, to evaluate Ukrainian and foreign approaches to defining these concepts.

The scientific novelty of the article is that it reflected various aspects of scientific evaluation of ethical categories “honor” and “dignity”. The studied views made it possible to make an idea of the place and content of categories studied in official law. It is established that honor and dignity as deficiencies do not have their consolidation in the law of Ukraine. Their application in the norms of official law has no systematicity and is applied only in certain acts.

At the same time, the article emphasizes that categories of honor and dignity are an ethical basis for the proper realization of the legal status of a public servant and adjustment

of his behavior in accordance with the expectations of society. As a result of the study, an attempt was made to provide determination of the honor and dignity of a public servant

In particular, under the concept of dignity of a public servant it is proposed to define the ethics and legal category, which is characterized by the awareness of the public servant of his self-esteem as a specialist, which implements the functions specified by law in order to ensure public interest in accordance with social ideals. In turn, the honor of a public servant is proposed to be considered as an ethics and legal category, which expresses the importance of the activities of a public servant from the position of satisfaction of the public interest in the performance of the functions assigned to him.

Key words: *official law, ethics, ethical categories, honor, dignity, public relations, public servant.*

Вступ. Питання співвідношення права й моралі є досить поширеним предметом дослідження не тільки в галузі юриспруденції, але й у філософії, соціології, політології тощо. У юридичній науці є стала звичка щодо ототожнення аналізу етичних норм із загальнотеоретичним аспектом або філософією права. Водночас динаміка розвитку юридичних наук свідчить про важливість урахування етичних засад під час створення норм тих чи інших галузей. Яскравим прикладом для цього виступає акцентуація уваги на ролі етичних норм у формуванні правового статусу суб'єктів публічної служби.

Питання ролі етики та окремих її категорій у публічно-правових відносинах були предметом дослідження таких науковців, як: М. Анісімова, О. Бандурка, Ю. Баулін, О. Байло, А. Берендєєва, М. Бойченко, Т. Василевська, О. Гришук, Ю. Коломієць, Ю. Легеза, П. Макушев, В. Негодченко, Ю. Падафет, В. Рибалка, О. Радченко, С. Серьогін, Н. Сорокін, В. Тильчик, А. Товмач та інших. Однак, незважаючи на напрацьовану дослідницьку базу, правова природа службового права потребує здійснення оцінки окремих етичних категорій, зокрема честі та гідності публічних службовців.

Постановка завдання. Відповідно, метою статті виступає дослідження наукових позицій стосовно розуміння честі та гідності публічного службовця як категорії службового права; визначення особливостей розуміння зазначених категорій та оцінки їхньої ролі у формуванні правового регулювання публічної служби.

Результати дослідження. Аналізуючи роль етичних норм у становленні інститутів службового права, ми вважаємо, що це питання не може бути повністю розкритим без визначення ролі окремих етичних категорій. Зокрема, це категорії «честь» і «гідність», які вживаються в нормах службового права. Зокрема, ст. 36 Закону України «Про державну службу» визначає, що державний службовець зобов'язується поважати честь держави і «з гідністю нести високе звання державного службовця та сумлінно виконувати свої обов'язки» [1]. Однак аналіз інших норм цього Закону, а також законів України «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про Кабінет Міністрів України», «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, Правил етичної поведінки поліцейських, Кодексу суддівської етики тощо, дали нам можливість дійти висновку, що ці категорії в цих нормативно-правових актах не застосовуються, тоді як вони утворюють у сукупності з категоріями «обов'язок» і «совість» світ належного (того, що передбачається вимогами моралі) [1; 2].

Зауважимо, що в окремих досліджених актах ці категорії трапляються як цінності, які підлягають охороні з боку публічних службовців, однак не визначаються як чесноти, які повинні бути притаманними самим суб'єктам публічної служби, не характеризуються як невіддільний складник статусу публічного службовця. Однак таке положення не дає можливості здійснювати оцінку всіх моральних цінностей, якими володіє особа, що вступає на публічну службу та проходить її. Саме тому Модельний кодекс поведінки державних службовців, який виступає додатком до Страсбурзької рекомендації щодо нормування поведінки державних службовців країн-членів Ради Європи, встановлює своїм завданням «чітке визначення стандартів честі та поведінки, яких повинні дотримуватися державні службовці» [3]. Означені стандарти знаходять своє відбиття в системі принципів, закріплених Модельним кодексом. Однак, на жаль, національне законодавство України не акцентує уваги на категоріях «честь» і «гідність» як конкретних поняттях. У Постанові Пленуму Верховного Суду України у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи від 27 лютого 2009 р. № 1 визначається,

що чинне законодавство не містить поняття гідності та честі через те, що вони є морально-етичними категоріями, «яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту» [4]. Отже, розуміння цих категорій покладається на розсуд суду. Однак, як учинити в тих випадках, коли йдеться не про захист честі та гідності, а корегування належної поведінки особи з огляду на її життя чи професійну діяльність?

Ми вважаємо, що відсутність нормативного закріплення цих категорій як невіддільного складника правового статусу публічного службовця знижує ефективність нового етичного підходу до публічної служби. Концепція «етики відповідальності» [5], яка ґрунтується на саморегуляції з боку публічних службовців (усвідомленості цінності своєї роботи, наявності персональної етичної позиції), неможлива без внутрішнього визнання та осмислення категорій «честь» і «гідність». Вважаємо, що вони повинні виступати основою побудови моделі належної адміністративної поведінки публічних службовців, виступати ідейними, рушійними основами для формування саморегулювальних етичних механізмів їхньої діяльності. Водночас повага гідності, рівність і відповідальність усіх і кожного, як категорії дискурсивної етики, за нашим переконанням, неможливі без наявності внутрішніх стійких переконань щодо змісту категорій «честь» і «гідність» щодо себе. Відповідно, якщо публічний службовець не розуміє сутності понять «честь» і «гідність» щодо самого себе, то він не може й належно поважати, захищати та забезпечувати честь і гідність інших людей.

Проблемність впровадження етичних засад до правового поля пов'язана з їхньою багатогранністю. Питання щодо співвідношення ідеального громадянина й гідної людини порушувалося ще в античні часи такими діячами, як Арістотель, Теофаст, Солон та інші. Водночас як Арістотель, так і Солон визначали, що добрі громадяни – це такі, що дотримуються принципу «золотої середини», мають почуття міри. Звідси й поява етичної категорії того часу – «arete» (чеснота), що уособлювала ідеал гармонійно розвиненого громадянина, який поєднує честь і гідність політичного діяча з якостями фізично та культурно розвиненої людини. Відповідно, це поняття передбачало набір внутрішніх ідеальних якостей, які зумовлювали активну добродісну поведінку людини. Ідеал честі того часу було сформовано Арістотелем у його роботі «Нікомахова етика». Він поєднував фізичну красоту з моральними якостями, свободою та спокійною поведінкою без різких рухів і висловлень. З поняттям честі була тісно пов'язана категорія «гідність», що виражала цінність конкретної людини, її позитивні якості [6, с. 28]. Однак гідність у розумінні того часу невіддільно пов'язана із соціальним статусом особи та її свободою не стільки в моральному, скільки у фізичному сенсі (тобто вільна особа, не раб і не іноземець).

Такий підхід визначав, чи гідна особа певного звання, посади чи справи. Однак, як слушно зауважує І.Д. Бех, він не розрізняв соціальні та егоїстичні мотиви, що слугувало підставою для поєднання понять «гідність» і «честь», застосування їх як синонімів [7, с. 5].

Епоха Просвітництва вирізняється як період європейської історії, що вніс у розуміння поняття гідності категорію «цінність», яка визначалася двоюко чи як соціальна цінність, чи як внутрішня цінність людини, самоцінність. Така цінність могла визнаватися державою (Т. Гоббс) або особою самостійно (І. Кант). Ж.-Ж. Руссо пов'язував гідність особи із забезпеченням її природних прав і поєднував гідність зі свободою. Зі свого боку, І. Кант встановлював гідність як поєднання внутрішньої та зовнішньої цінності особи, Ф. Ніцше – як самовідречення заради суспільства. М. Шелер вносить до поняття гідності професійний складник, визначаючи гідність особи через її професійно-значущі цінності. Отже, гідність стала виступати зовнішнім вираженням внутрішньої властивості, що відображає цінність людини як члена суспільства та у її професійній діяльності.

У XIX столітті поняття гідності збагачується ідеями природної рівності, наділяючи особу через її належність до людського роду певною гідністю, що дає змогу розуміти еволюцію людської гідності як самостійного, внутрішнього атрибута людини, який не вимагає визнання соціуму, але повинен бути забезпечений у демократичному суспільстві. Це поняття зберігається й до сьогодні, спонукаючи науковців розглядати гідність у контексті найвищої соціальної цінності. Зокрема, О.І. Анісімов, цитуючи О.А. Церковну, визначає гідність як найвищу соціальну цінність, яка свідчить про: а) значущість людини для суспільства з погляду її внутрішнього світу, без належності до будь-якої конкретної соціальної групи, як представника людства (об'єктивний складник) і б) значущість для самої себе незалежно від соціальної належності [8, с. 56].

Рефлексія поняття «гідність» сприяє розмежуванню його з поняттям «честь». Насамперед поняття честі починає відокремлюватися щодо осіб, які займаються військовою справою чи перебувають на державній службі. Етика честі починає пов'язуватися з престижем професії, що

визначалося вищим, ніж суто приватне існування [7, с. 10]. Категорія «честь» була покладена в основу формування своєрідної системи цінностей, які притаманні певній професійній діяльності. Водночас таке розмежування є досить умовним, що пояснюється дуальністю обох понять, які дослідники намагаються розрізнити у своїх роботах. Якщо розглядати поняття честі та гідності з погляду об'єктивного та суб'єктивного сприйняття, то їхня сутність стає досить схожою [9, с. 77], що, вважаємо, пояснюється історичним розвитком цих понять у контексті розвитку суспільства.

На відміну від філософської доктрини, яка має можливість оперувати великою кількістю підходів до тлумачення окремих понять, юриспруденція потребує більшої конкретики. Через це ми вважаємо за потрібне звернутися до розуміння категорій «честь» і «гідність» у правовому контексті, враховуючи одночасно мету нашого дослідження – застосування обраних категорій у службовому праві. Загальновідомо, що застосування категорій «честь» і «гідність» найчастіше відбувається під час розв'язання юридичного конфлікту. Наприклад, в Україні найпоширенішим випадком застосування категорій «честь» і «гідність» є їх захист від посягання. Стаття 3 Конституції України визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищими соціальними цінностями [10]. Однак, як ми вже зазначали, ці поняття не є законодавчо закріпленими. У цьому випадку усунення прогалин у розумінні цих понять відбувається на доктринальному рівні та рівні судових рішень. Через це з метою з'ясування сутності категорій, що є предметом нашого дослідження, звернімося до вищезазначених джерел права.

Судові рішення являють собою один із найкращих способів розв'язання юридичних конфліктів, пов'язаних із захистом честі та гідності особи. Однією з провідних інституцій у цьому питанні виступає Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ). Його рішення містять тлумачення основних категорій, які безпосередньо застосовуються в Європейській конвенції про захист прав та основоположних свобод, з урахуванням положень окремих міжнародних актів, таких, що закріплюють основні права та свободи, зокрема Загальної декларації прав людини та протоколів до неї.

Говорячи про місце честі та гідності в структурі прав людини, можна говорити, що гідність, виступаючи суб'єктивним правом людини, передбачає охорону честі та доброго імені. Наша думка ґрунтується на тому, що про гідність зазначається в першому абзаці преамбули Загальної декларації прав людини. Саме вона виступає основою всіх прав, оскільки «властива всім членам людської сім'ї» [11], а ст. 5 Декларації забороняє приниження гідності. У преамбулі Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966), визнання гідності, яка належна всім членам людської спільноти, є основою свободи, справедливості та всіх невіддільних прав. У цьому контексті неможливо не погодитися з позицією О.В. Гришука щодо того, що людська гідність нині виступає стрижнем концепції природного права як ціннісна категорія, що захищається за допомогою прав людини. Звідси випливає, на думку автора, сутність людської гідності як умови визнання людини біосоціодуховною істотою, що не залежить від людини і притаманна усім людям рівною мірою [12, с. 166]. Загальна декларація прав людини та Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод надають гідності абсолютний характер, що виключає застосування тортур, нелюдського й такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Ст. 12 Загальної декларації прав людини визначає, що ніхто не може зазнавати безпідставного посягання на його честь і репутацію. Ці положення знаходять своє вираження у ст. 8 та 10 Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод. Ними визначається, що кожен має право на повагу до свого приватного та сімейного життя, житла та кореспонденції (ст. 8), а також встановлюється обмеження на реалізацію свободи вираження поглядів із метою захисту репутації чи прав інших осіб (ч. 2 ст. 10). Справи, які стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації є одним із найпоширеніших видів позовів, з якими звертаються до ЄСПЛ. Це вимагає вироблення певної стратегії щодо розв'язання таких позовів. Роль рішень ЄСПЛ у розв'язанні цих справ є досить відчутною, оскільки до їхніх завдань входить встановлення рівноваги між змістом двох вищевизначених норм Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод і визначення критеріїв обмеження цих прав.

Однак аналіз рішень ЄСПЛ дає підстави визначити, що конкретне тлумачення категорій «честь» і «гідність» у них відсутнє, і сутність рішень визнається загальноприйнятими світовими уявленнями та особливостями національного законодавства. Щодо цього П. Рабінович визначає, що ЄСПЛ ніколи не прагне узаконити чи абсолютизувати моральну норму мовального змісту, встановивши єдину моральну норму, прийнятну для Європи. Автором звертається увага на те, що в різних країнах найпоширеніші, панівні моральні приписи не завжди збігаються, тому визнання якихось із них позбавляють рішення ЄСПЛ демократичності та доцільності [13, с. 359].

Аналіз окремих рішень ЄСПЛ, які стосуються честі та гідності та спрямовані проти держави України, дає можливість дійти висновку, що ЄСПЛ має національне розуміння честі та гідності, зокрема тих, які містяться в національному законодавстві. Зокрема, це стосується Постанови Пленуму Верховного Суду України у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи від 27 лютого 2009 р. № 1. Відповідно до неї під гідністю розуміється «визнання кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності» [4], тоді як честь являє собою соціальну оцінку особи «в очах оточення, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло» [4]. Отже, честь і гідність співвідносяться як зовнішнє та внутрішнє усвідомлення особою її поведінки з погляду її моральності та відповідності загальнолюдським цінностям. Гідність виступає невіддільним елементом буття людини з моменту її народження, а честь являє собою зовнішню оцінку результатів її діяльності, що формується протягом життя.

Схожі позиції присутні і в тлумаченні понять «честь» і «гідність» у системі юридичної науки. Зокрема, Ю.М. Тихомиров визначає, що честь є охоронюване законом нематеріальне благо, яке виражає зв'язок особи із суспільством, уособлює її перебування в певному соціальному середовищі [14]. С.В. Потапенко визначає честь як морально-правову категорію, яка виражає суспільну оцінку особи [15, с. 82]. О.В. Беспалов визначає гідність як самооцінку особи, яка базується на її оцінці суспільством, усвідомлення людиною своєї цінності як людини взагалі, як конкретної особистості, яка володіє професійними та іншими, що характеризують її, позитивними властивостями. Водночас досить своєрідною є позиція автора щодо співвідношення честі та гідності як оцінки та самооцінки, як шань й самоповаги [16, с. 14–15]. О.В. Байло визначає, що гідність виступає не лише самооцінкою, а й сукупністю об'єктивних якостей людини, які визначають її репутацію, її цінність, що набувається та зберігається в суспільстві [17, с. 79].

Однак є і більш уточнювальні позиції. Наприклад, О.І. Анісімов, аналізуючи честь і гідність із погляду об'єктивного та суб'єктивного сприйняття, уточнює, що поняття «честь» не тільки виражає позитивну чи негативну оцінку діяльності особи взагалі, але й пов'язана з її належністю до конкретної спільноти, професійної групи тощо. Водночас об'єктивно ця цінність особи виражається через її вчинки в спільноті, а суб'єктивно – через оцінку себе як особи, що належить до певної групи. Гідність, на думку цього ж автора, виражається з об'єктивного боку як цінність людини для суспільства, а із суб'єктивного – як самоцінність [8, с. 58].

Отже, поняття честі та гідності різняться в окремих їхніх частинах, саме тому для узагальнення їх розуміння в контексті нашого дослідження хотілося б визначити, що в більшості правовідносин честь і гідність виступають як об'єкт захисту. Однак їхнє значення у службовому праві виявляється також і в тому, що ці етико-правові категорії виступають основою формування правового статусу державного службовця, створюють підґрунтя для рефлексивно-вольового компонента його діяльності. І цей компонент, заснований на етичних категоріях, забезпечує відповідність між такою діяльністю та очікуваннями суспільства щодо змісту такої діяльності в контексті вироблених суспільством цінностей. Зазначену особливість варто враховувати під час формування дефініцій честі та гідності, пов'язаних із певною професійною діяльністю.

Висновки. На підставі проведеного дослідження пропонуємо під поняттям «гідність публічного службовця» визначати етико-правову категорію, яка характеризується усвідомленням із боку публічного службовця його самоцінності як фахівця, що реалізує визначені законом функції з метою забезпечення публічного інтересу відповідно до суспільних ідеалів. Водночас честь публічного службовця пропонується визначати як етико-правову категорію, яка виражає значущість діяльності публічного службовця з позиції задоволення суспільного інтересу під час виконання покладених на нього функцій.

Список використаних джерел:

1. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.

2. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 червня 2001 р. № 2493-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text>; Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#top>; Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#top>; Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#top>; Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядуван-

ня : Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016 р. № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#top>; Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 9 листопада 2016 р. № 1179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#top>; Кодекс суддівської етики: Рішення 3-їзду суддів України від 22 лютого 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#top>.

3. Рекомендація № R (2000) 10 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців (прийнята Комітетом міністрів на 106 сесії 11 травня 2000 р.). URL: http://www.dridu.dp.ua/cpk/Lib/7_Zapobigannya%20a%20protydiya%20proyavam%20korup/Legislation/Legislature/Rekomend_poved_DS.pdf.

4. Постанова Пленуму Верховного Суду України у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи від 27 лютого 2009 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text.

5. Рудакевич М.І. Ідейні основи та нормативні стандарти етики державних службовців країн Європейського Союзу. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/DERJAVNA%20SLUJBA/01-RUDAKEVICH.pdf>.

6. Безроднова К.В. Честь и достоинство как теоретико-правовые понятия (историко-правовое исследование) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Южно-Уральский государственный университет» (Национальный исследовательский университет). Челябинск. 2014. 162 с.

7. Бех І.Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2008. Вип. 12. С. 5–17.

8. Анісімов О.І. Гідність і честь: їх сутність як найвищих соціальних цінностей. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 55–58.

9. Лискунова А.С. Честь и достоинство как аксиологические категории. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2011. № 8 (50). С. 77–78. DOI: 10.18454/IRJ.2016.50.092.

10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

11. Загальна декларація прав людини, прийнята та проголошена у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

12. Гришук О.В. Людська гідність у праві: аксіологічний аспект. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. 2008. Вип. 40. С. 164–166.

13. Рабінович П.М. Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування. *Практика Європейського Суду з прав людини: коментарі, рішення*. 1999. № 1. С. 358–365.

14. Тихомиров М.Ю. Защита чести, достоинства и деловой репутации: новые правила : монография. Москва : Издательство Тихомирова М.Ю., 2014. 48 с.

15. Потапенко С.В. Честь, достоинство и деловая репутация как объекты гражданско-правовой судебной защиты от диффамации. *Кубанское агентство судебной информации PRO-SUD-123.RU* : юридический сетевой электронный научный журнал. 2018. № 3 (6). С. 76–88. URL: <https://www.pro-sud-123.ru/science/publications/chest-dostoinstvo-i-delovaya-reputatsiya-kak-obekty-grazhdansko-pravovoy-sudebnoy-zashchity-ot-diffa>.

16. Беспалов А.В. Честь, достоинство и деловая репутация как объекты гражданских прав : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Краснодар. 2004. 28 с.

17. Байло О.В. Гідність працівника як категорія трудового права. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Правознавство*. 2013. Т. 18. Вип. 1. С. 76–82.